

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КОЗАЦЬКЕ МИНУЛЕ У
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота студентки
Групи ІСм-23

Ступінь вищої освіти: магістр

Спеціальності 014.13.

Середня освіта (Історія)

Лупової Марії Сергіївни

Керівник: канд. істор. наук, доцент

Печеніна Наталя Анатоліївна

Оцінка:

Національна шкала: _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Лупова Марія Сергіївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Марія Лупова

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження.....	12
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми «Формування історичної пам’яті про козацьке минуле у шкільному курсі історії».....	15
Висновки до розділу 1.....	18
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ	
2.1. Аналіз науково-педагогічної літератури з проблеми дослідження.....	19
2.2. Роль козацтва в історії України.....	25
2.3. Формування історичної пам’яті як складової базової шкільної історичної освіти.....	34
Висновки до розділу 2.....	42
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ ПРО КОЗАЦЬКЕ МИНУЛЕ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	
3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці.....	44
3.2. Методика використання краєзнавчого матеріалу в курсі історії України на прикладі вивчення теми «Наш край в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.».....	48
Висновки до розділу 3.....	52
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	55

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Шкільна історія ніколи не вивчалася з точки зору науковості, а завжди перебувала під впливом політичної і виховної точки зору. У кожний історичний період були приклади для наслідування підростаючого покоління, вигідні для замовників того часу – політиків, ідеологів, інтелектуалів, які в тій чи іншій мірі формували певну систему історичних цінностей, що дозволяли досягти певні політичні цілі.

На початку XXI століття людство повернулося до проблеми історичної пам'яті. З цього приводу виникає багато суперечок і думок. Хтось говорить про виникнення політичного і наукового інтересу історичної пам'яті, хтось – про перенасичення нею. Але можна помітити, що чим більше пишуть про історичну пам'ять, тим більше думок і різних точок зору вона викликає. Французький політолог, який досліджує проблеми пам'яті, висловлює свою думку стосовно цієї проблеми таким чином, що позиції, які стосуються пам'яті, «більше пов'язані з бажанням таврувати, дискредитувати супротивника, здійснити перегляд історичних матеріалів, змінюючи в них вердикт, грати на конфліктному минулому в сьогоденнішніх політичних змаганнях» [42, с. 63].

Відповідно до навчальної програми «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти передбачається знання учнями та ученицями змісту поняття «історична пам'ять», який включає в себе поняття історичної пам'яті та особливості її формування, а також культуру пам'яті [41, с. 11-12].

На сьогодні проблему історичної пам'яті досліджує багато українських учених. Серед її важливих аспектів, зокрема, місце історичної пам'яті у розвитку України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин, меморіальний простір України, взаємодія історичної пам'яті та національні ідентичності, європейський та український досвід культури історичної пам'яті, вплив специфіки

регіонального варіанту історичної пам'яті на формування змісту краєзнавчої роботи в школі та ін.

Ми також не випадково звернулися до проблеми формування історичної пам'яті саме про козацьке минуле. По-перше, Дніпропетровська область – козацький край і має багато збережених пам'яток того періоду. Не всі вони знаходяться зараз у належному стані, тому актуальним буде питання збереження не лише історичної пам'яті, а й самих об'єктів. По-друге, тема козацького минулого в умовах російсько-української війни набуває актуальності, адже козаки завжди були захисниками свободи і незалежності України. І саме проблема формування історичної пам'яті про козацьке минуле зможе нагадати про славетну історію наших пращурів, які завжди боролися за волю України в усі, навіть найважчі часи.

Мета кваліфікаційної роботи – дослідити процес формування історичної пам'яті про козацьке минуле в шкільному курсі історії.

У відповідності до мети ми ставимо перед собою наступні **завдання**:

1. визначити стан наукової розробки проблеми;
2. обґрунтувати теоретико-методологічні основи дослідження;
3. розглянути роль козацтва в історії України;
4. дослідити формування історичної пам'яті як складової базової шкільної історичної освіти;
5. розробити методику використання краєзнавчого матеріалу в курсі історії України на прикладі вивчення теми «Наш край в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.».

Об'єктом дослідження виступає процес навчання історії.

Предметом дослідження є формування історичної пам'яті про козацьке минуле у шкільному курсі історії.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені періодом кінця XVIII – першої половини XIX ст., часом появи козацьких пам'яток на території Дніпропетровщини.

Географічний регіон дослідження включає територію Лівобережжя, зокрема, сучасну Дніпропетровщину.

Методологічна основа дослідження базується на таких методологічних принципах як об'єктивність, історизм, системність, науковість, які дозволяють об'єктивно підійти до вивчення суспільно-політичних процесів, подій, явищ. За допомогою таких наукових підходів, як історико-антропологічний, культурологічний, історико-логічний доведено значення формування історичної пам'яті про козацьке минуле. У кваліфікаційному дослідженні використовувалися як загально-наукові методи, такі як аналіз, синтез, узагальнення, так і спеціально-наукові дослідницькі методи: типологічний, порівняльно-історичний, конкретно-історичний, ретроспективний.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріали можуть бути використані у навчальному процесі, зокрема, при вивченні курсу історії України, а також для позакласної роботи з вивчення історії Дніпропетровщини.

Апробація результатів дослідження проводилася на XIV історико-краєзнавчій конференції «ІСТОРІЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ» (31 жовтня – 1 листопада 2024 р.), Дніпро. Тема доповіді: «З історії заснування козацьких поселень Дніпропетровщини».

Структура роботи зумовлена логікою дослідження, його метою і основними завданнями та складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 57 позицій. Загальний обсяг роботи – 54 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Відповідно до навчальної програми «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти передбачається знання учнями та ученицями змісту поняття «історична пам'ять», який включає в себе поняття історичної пам'яті та особливості її формування, а також культуру пам'яті [41].

На сьогодні проблему історичної пам'яті досліджує багато українських учених. Зокрема, місце історичної пам'яті у розвитку України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин розкриває О.В. Двуреченська [9]. Зокрема, вона зазначає: «Історична пам'ять – це один з головних компонентів формування української національної ідентичності. Спільне уявлення про минуле власного народу є основою для згуртування народу і його подальший розвиток як нації.» [9, с. 59].

На думку авторки, історична пам'ять є дуже важливою для української нації. Вона об'єднує її, не дає забути про своє минуле, є основою нації. Під час передачі історичної пам'яті від покоління до покоління треба уникати її видозміни, неточності, що може призвести до викривлення фактів. Щоб уникнути цього, на думку авторки, слід не допускати політичного впливу на збереження справжньої історичної пам'яті окремих режимів, а також правителів [9, с. 62].

Особливо це стосується українців, історія яких була складною і неоднозначною, тому саме нашому народові слід особливо ретельно зберігати історичну пам'ять, щоб не втратити власну ідентичність.

Проблема відновлення і збереження історичної пам'яті стала важливою для українців наприкінці XVIII століття, коли фактично, як зазначає дослідниця, вони перетворились на суто селянську націю, втративши еліту [9, с. 60]. Саме з цього часу починається період національного відродження, який нагадав нашому народові, хто він і яку має героїчну історію. У цей період відроджується інтерес до козацтва.

О.С. Двуреченська зазначає також, що Україна має всі умови для збереження історичної пам'яті, тому що для цього існують музеї, бібліотеки, театри, творчі гуртки тощо [9, с. 60].

Наводить авторка і ряд проблем, які існують навколо збереження історичної пам'яті. Зокрема, своєрідне геополітичне становище України є наслідком того, що наш народ був завжди був об'єктом боротьби між європейською та російською приналежністю. Тому багатовіковий російський імперський вплив дуже впливав на збереження української історичної пам'яті.

На сьогодні проблемою збереження історичної пам'яті є процес культурної глобалізації, наслідком якого може стати зникнення меж між народами, націями тощо. Тут мова може навіть іти про виникнення такого поняття, як я людина нового типу, людина-космополіт, «громадянин усього світу» [9, с. 62].

Дослідниця говорить про виникнення в сучасній міжнародній політиці такого поняття, як «м'яка сила», коли відбувається непомітний вплив однієї нації на іншу, і в результаті цього може зникнути таке поняття, як історична пам'ять [9, с. 62].

Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті аналізує Г.Г. Денисенко. Дослідниця вважає, що «саме нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, науки і техніки, монументального мистецтва є найбільш наочною формою пам'яті окремої людини і суспільства загалом» [10, с. 187].

Українські історичні меморіальний простір формувався з XIX ст., тобто упродовж того часу, коли українські землі перебували у складі інших держав – Російської та Австро-Угорської імперій. Тому він містить багато пам'ятників, пов'язаних з цими періодами.

Меморіали, пов'язані з козацтвом, є дуже важливими для збереження історичної пам'яті України. У період незалежності України вони були приведені в належний стан. У цей період було виявлено близько 1200 пам'яток, пов'язаних з українським козацтвом [10].

Шкільну історичну освіту в історичній пам'яті нації досліджує В.І. Денисюк. Зокрема, вона зазначає, що історична пам'ять є колективною пам'яттю, яка формується завдяки системі колективних заходів по її збереженню [11].

Автор робить аналіз чинних шкільних програм з історії України та змін, які вони зазнали. Ці зміни пов'язані з початком збройної агресії Росії проти України, що стало поштовхом до з'ясування ролі шляхти періоду козацтва в націєтворенні українців (Д. Вишневецький, Д. Братковський, І. Виговський, Б. Хмельницький) [11, с. 131]. Завдяки цим перетворенням, на думку дослідника, можна формувати історичну пам'ять українців.

Проблема історичної пам'яті розкрита по-новому в концепції «Нова українська школа», концепції базового навчального предмета «Історія: Україна і світ», розробленої спільно Міністерством освіти і науки України та Інститутом національної пам'яті України [9].

Дослідник також аналізує проблему вивчення історичної пам'яті в досвіді європейських взаємин кінця XIX – другої половини XX ст., який показав не лише негативні, але й позитивні варіанти впливу на неї. З цього приводу були створені міждержавні комісії з перегляду шкільних підручників історії (франко–німецька, німецько–польська, німецько–чеська).

Автор зазначає, що в європейській практиці зміна викладання історії буде можливою лише після визначних подій, таких, як Декларація про державний суверенітет. Важливою при формуванні історичної пам'яті є також академічна наука, яка формує основні теоретичні поняття, а також переосмислення основних історичних подій, наприклад, «визвольна війна під проводом Б. Хмельницького» – «козацька революція XVII ст.» [9, с. 132].

Взаємодія історичної пам'яті та національні ідентичності цікавить Ю. Зерній. Науковець зазначає, що характер взаємозв'язку між цими поняттями не виходить за рамки понять певних спільнот. Він розглядає також конструктивістський підхід, у рамках якого колективний досвід європейських країн формує історичну пам'ять [20]. «Класичні» школи примордіалізму розглядають уявлення про минуле як об'єктивну даність при тому, що колективна пам'ять є дуже динамічною і залежить від багатьох зовнішніх чинників і соціальних змін. У даній роботі також дається аналіз теорії етніцизму, представники якої розглядають нації як прообраз держави. Ю. Зерній зазначає, що історична пам'ять формується з титульного етносу, який складається з усіх національних меншин та етнічних груп, що проживали на території України. Було також зазначено, що історична пам'ять виконує ідентифікуючу функцію, а також функції мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки [20, с. 111].

Європейський та український досвід культури історичної пам'яті аналізує в монографії Ю. Шаповал [33]. Автор зазначає, що теза про те, що історія нас учи́ть, є давно застарілою. Історична пам'ять часто буває не об'єктивною, адже вона складається цілими епохами. І в кожній епосі є таке поняття, як політична та ідеологічна кон'юнктура, яка впливає на суть цієї пам'яті, часто викривлений під цим впливом. Тому головним завданням історика, який формує, зберігає і передає цю пам'ять, буде «не зашкодь». Тому треба шукати такі інструменти, які

б допомагали позбутися травмуючого досвіду минулого і забрати для потомків лише позитивний досвід історичної пам'яті. Науковець наводить у якості прикладу такого збереження європейський досвід, який є, на його думку, більш об'єктивним [33, с. 6].

Регіональний аспект національної пам'яті в Україні досліджує О.М. Любовець [36]. Цікавим у дослідженні є те, що автор вбачає тісний взаємозв'язок між історичними особливостями кожного регіону України та регіонального аспекту національної пам'яті. До цих історичних особливостей належать, насамперед, такі, що сучасна Україна складається з різних історичних регіонів, які мають свою історію, перебували у складі різних держав, мають особливий етнічний склад. У процесі завоювання цих територій брали участь різні етноси, які пізніше мали великий вплив на формування мови, культури, місцевих звичаїв, традицій та історичних подій цього регіону. Ці події залишилися в пам'яті народу назавжди, вони стали як предметом радощів, гордощів, так і предметом болю, що в цілому сформувало регіональний аспект історичної пам'яті. Пізніше на їх основі склалися історичні нариси цілого регіону, які були занесені до підручників з історії України. також дуже багато визначних діячів у галузі науки, техніки культури регіону ставали героями на загальнодержавному або світовому рівнях. На думку автора, саме з причини регіонального фактору в українців не існує загальнодержавної історичної пам'яті, тому що кожен регіон має свої особливості [36, с. 118].

Праця Л. Нагорної присвячена теорії, дискурсам, рефлексії історичної пам'яті [44]. Авторка зазначає, що інтерес до історичної пам'яті з'явився на стику XX і XXI століть, але одразу переріс у перенасичення різними варіантами і типами історичної пам'яті. Виникає поняття «розірваної пам'яті», на яку впливають такі процеси, як глобалізація, демократизація, соціальний занепад, вплив ЗМІ. У зв'язку з цими факторами набуває переосмислення сам термін

«пам'ять». Це і осмислення, і пригадування, і спогад, і різноманітні соціальні дії, спрямовані на збереження спадщини минулого для живих. Українське суспільство болісно реагує на збереження історичної пам'яті, і однією з причин цього явища є політичні проблеми в суспільстві. Проблема історичної пам'яті вирішується під час круглих столів, різноманітних обговорень істориків і науковців. Досліджується також суспільна значимість історичної пам'яті, яка полягає в символічній передачі накопиченого досвіду наступним поколінням.

Зазначається також, що на сьогодні сфера пам'яті вивчається багатьма різними дисциплінами соціо-гуманітарного та природничого напрямків. Але завжди головним буде толерантне ставлення до різних точок зору у збереженні історичної пам'яті [44].

Вплив специфіки регіонального варіанту історичної пам'яті на формування змісту краєзнавчої роботи в школі аналізують Н. Шалашна, В. Проскурін [58]. Дослідники вважають, що чим вищим є рівень регіональної історичної пам'яті, тим кращою буде краєзнавча робота. Розглядається сам процес формування історичної пам'яті та його етапи. Головною думкою роботи є те, що сама історична пам'ять може містити як позитивну інформацію, яка може збагатити краєзнавчі дослідження, та негативний аспект, який може викривлено впливати на сучасні уявлення про регіональну історію [58].

Проблемам трансформації історичної пам'яті присвячені праці фахівців учасників III Міжнародної науково-практичної конференції [54]. Зокрема, Ольга Ніколаєнко розглядає історичну пам'ять та історичне знання в шкільному курсі історії у світлі завдань історичної освіти. На думку дослідниці, перша дуже впливає на другу і ця взаємодія покладена в основу шкільних підручників з історії України [54, с. 144].

Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України досліджує М. Філіппович [56]. Насамперед нею розмежовані поняття «історія» та

«історична пам'ять». Перше з них характеризується як об'єктивна наука, що передає точні й перевірені дані. Тоді як друге поняття позначає суб'єктивний досвід, накопичений поколіннями, який часто містить хибні чи неперевірені факти, уявлення тощо. Часто історики пов'язують історичну пам'ять з міфологією, яка також є предметом колективного досвіду багатьох поколінь, а, отже, також емоційною і суб'єктивною.

1.2. Джерельна база дослідження

Відповідно до загально визначеного розподілу за родо-видовим принципом було виділено письмові джерела як головний тип джерел з історії козацтва, що у свою чергу поділяються на документальні та наративні.

Важливе місце серед історичних джерел займають актові документи, які відображають законодавчу діяльність органів влади Гетьманщини. Це різноманітні тексти мирних договорів, які стосувалися території Запорізької січі, зокрема, мирні договори між Польщею і Туреччиною XVII ст., Андрусівський мир 1667 р., «Вічний мир» 1686 р. До актових також належать документи дипломатичного та посольського характеру, зокрема, листування і донесення. Дуже багатими на джерела періоду козащини є «Литовські метрики», архіви Великого князівства Литовського. Важливими для дослідження є документи судово-адміністративних і фінансових органів Польщі й Туреччини, у яких містяться відомості про втечі селян, кріпаків на Січ, козацькі повстання XVI-XVII ст. і козацьку революцію Богдана Хмельницького, переселення під час «великого згону» козаків на Слобожанщину, а потім колишніх запорожців на Дон і Кубань. Річ Посполита має багато актових документів, які належать до Київського воєводства. У них ідеться про козацькі уходи і формування реєстрового козацтва, починаючи з 1550 р.

До документальних та наративних джерел належать епістолярні джерела. Вони містять листування на Січі, кореспонденцію гетьманів України, королів

Речі Посполитої, кримських ханів, коронних гетьманів, папських нунціїв, італійських дипломатів.

Збереглися деякі документи П. Конашевича-Сагайдачного, Я. Нероди, С. Кішки, І. Сірка, Б. Хмельницького. Серед важливих мирних переговорів і угод можна виділити «Ординацію війська запорізького реєстрового» (1638 р.), реєстри Війська Запорозького, які затверджували король і сейм Речі Посполитої.

Важливим історичним джерелом залишається архів Коша Війська Запорозького, який складається з писемних джерел Коша Нової Запорозької Січі й Військової канцелярії Війська Запорозького Низового.

Архів Коша Нової Запорозької Січі складається з різноманітних внутрішніх документів, листування, які містять історію заселення запорожцями півдня України, створення міст і сіл, хуторів, ведення господарства, користування ресурсами, а також історії антикріпосницьких рухів, прикордонних конфліктів, дипломатичних відносин тощо.

Другу групу джерел складають наративні джерела, до яких належать історико-публіцистичні твори, мемуари (щоденники і спогади), літописи та хроніки. До першої групи належать твори української літератури XVI – XVIII ст., у яких церковні та культурницькі діячі виражали ставлення до козацтва. До них можна віднести вірш К. Саковича на смерть П. Сагайдачного. В. Дворецький був автором трактату «Пересторога України» (1672 р.). Польський дипломат Адам Кисіль був автором багатьох трактатів про походження запорізького козацтва, його розвиток, розселення, участь у козацькій революції.

Відомим є щоденник Ф. Ляссоти, який був з дипломатичною місією на Базавлуцькій січі у 1594 р. у цьому щоденнику автор уперше описав органи самоврядування на Січі, зокрема, козацьку раду. Ф. Ляссота вперше використав слова «Січ» і «кіш». Щоденники й особисті записки, які містять цінні історичні відомості, вели такі автори, як Павло Алєнський, польських авторів В.

Мястківського, А. С. Радзивілла, С. Окозького, С. Маскевича, а також колишнього запорожця Микити Коржа, православного ченця Луки Яценка-Зеленського, французького інженера Гійома де Боплана.

Цінними історичними джерелами є також мемуари. Запорожець Микита Корж описав устрій, звичаї і традиції Запорозької Січі. Український православний ченець Лука Яценко-Зеленський залишив записки про козацьку раду, церковне, повсякденне життя запорожців Нової Січі. Французький інженер Гійом де Боплан 17 років прожив в Україні і залишив багаті мемуари з опису морських походів козаків, їх чайок, а також традицій, звичаїв, економії і політичного життя.

Важливими джерелами з вивчення козаччини є козацькі літописи. Найбільш відомими є літописи Григорія Граб'янки, Самовидця та Самійла Величка. Але також треба згадати перший «Традиційний літопис», що описує події від походу козацького гетьмана П. Лянцкоронського проти ординців до козацьких повстань початку XVII ст. «Уманський літопис» присвячений подіям національно-визвольної війни Богдана Хмельницького 1648-1654 рр.

Козацькі літописи відрізняються тим, що їх авторами були не тільки представники козацької старшини, а й рядові козаки, які мали вищу освіту, доступ до козацьких хронік, бібліотек, архівів. Вони більш точно передавали події козацьких походів, їх побут, традиції і вірування.

Ще одним видом історичних джерел козацької доби є археологічні джерела, які досліджуються відносно недавно. До них належать Січі, колишні полкові міста, села, селища, архітектурні споруди, замки, городища, фортеці, монастирі, козацькі церкви, зокрема, в с. Шестірня на Дніпропетровщині, а також козацькі зимівники, сторожові укріплення, промислові виробництва, козацькі кладовища, місця козацьких битв, монетні двори, речові пам'ятки, зброя тощо.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми «Формування історичної пам'яті про козацьке минуле в шкільному курсі історії»

При написанні даного дослідження ми керувалися такими принципами: історизм, системність, об'єктивність, науковість.

Принцип історизму передбачає вивчення будь-яких історичних явищ, подій, фактів у їх нерозривній єдності з тим періодом, до якого вони належать. Обов'язково треба вивчати природу даного історичного явища, увесь шлях його розвитку: як воно виникло, розвивалося, що на нього впливало під час становлення, і чим в кінцевому результаті стало. Тобто історик повинен вивчати усі історичні процеси у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Також необхідно розцінювати всі історичні явища, виходячи з історичних реалій, до яких вони відносяться, а не судити про них з точки зору сучасних поглядів і переконань. На основі принципу історизму можна простежити взаємозв'язок і взаємообумовленість подій козацького минулого в кінці XVIII – у першій половині XIX ст., що обумовлено хронологічними рамками нашого дослідження. Також цей принцип дозволяє дослідити передумови формування історичної пам'яті про козацьке минуле та її особливості.

Принцип системності дозволяє розглядати об'єкт, що вивчається, в усій його цілісності, багатогранності, дослідити спершу політичні, соціальні, економічні, культурні, освітні, релігійні та інші суспільні процеси. Ці суспільні процеси, у свою чергу, створюють системи різного роду. Наступний рівень дослідження – це взаємозв'язок між окремими системами, що існують у державі. Дані системи складають основу держави і права як вищий прояв сутності суспільства. Отже, звідси слідує, що принцип системності передбачає вивчення історії держави і права як системи. Тому, на нашу думку, при дослідженні формування історичної пам'яті про козацьке минуле цей принцип буде одним із головних, тому що вивчати це явище необхідно комплексно, як систему, враховуючи всі реальні,

позитивні й негативні процеси, які існували в тогочасному суспільстві і вплинули на історичну пам'ять.

Принцип об'єктивності має на меті обов'язково розглядати явище, що досліджується, з опорою на факти в усьому їх комплексі. Тобто тут слід враховувати як позитивні, так і негативні факти. Головною умовою при цьому є правдивість дослідження. Дотримання принципу об'єктивності в багатьом залежить відособи історика, який проводить це дослідження, від його професіоналізму, методологічного підходу, чесності, неупередженості, відсутності ідеологічних переконань, а також матеріальної зацікавленості у власному збагаченні. Об'єктивне знання – це справжнє знання сутності будь-якого явища, яке не залежить від вольового та свідомого впливу особи, яка проводить дане дослідження, а також від її поглядів і переконань. Іншими словами, принцип об'єктивності вимагає від дослідника історії опори на справжні історичні факти, позитивні і негативні, не перекручуючи їх з певних сучасних реалій та ідеологічних переконань та не підганяючи під певні шаблони або упередження. Тобто від даного дослідника вимагається, щоб він дотримувався також принципу правдивості висвітлення історії.

Принцип науковості передбачає розкриття причиново-наслідкових зв'язків, явищ, подій, процесів, через залучення їх до наукових знань відповідно до сучасного рівня розвитку науки. Усі ці перевірені з точки зору науки факти будуть включеними до навчальних програм, підручників, посібників і хрестоматій. В основі цього принципу лежить об'єктивне висвітлення наукових фактів, подій, явищ, процесів минулого і сьогодення, представлення нових наукових досягнень, а також планування перспектив розвитку світової і вітчизняної науки. Отже, при дослідженні теми формування історичної пам'яті про козацьке минуле ми застосовували принцип науковості, використовували

наукові доробки вітчизняних і закордонних учених, які також працювали над дослідженням цієї проблеми.

Методологічні основи кваліфікаційного дослідження базуються на таких підходах: системний, історико-антропологічний, історико-логічний, порівняльно-хронологічний.

Системний підхід передбачає дослідження проблеми комплексно, з використанням цілісного висвітлення подій, явищ, процесів, фактів з точки зору сукупності відношень і зв'язків між ними. Застосування цього підходу містить розгляд політичних, економічних, соціальних і культурних явищ і процесів як цілісної сукупності різноманітних елементів, які постійно знаходяться у взаємодії один з одним і з навколишнім взагалі. Тобто головною суттю цього принципу є системність при вивченні певного об'єкту реальної дійсності.

Історико-антропологічний підхід – це підхід, який сформувався в історичній науці в другій пол. ХХ ст., і передбачає висвітлення історії як науки про людину як суспільну істоту, яка діє в суспільстві, певній історичній епосі чи періоді. Цей підхід виник на основі антропологічного принципу з використанням особливостей світогляду багатьох поколінь.

Порівняльно-хронологічний метод передбачає порівняння історичних подій, явищ, процесів і виявлення їх схожості та відмінності або позитивних і негативних характеристик, проявів та особливостей. Це все має відбуватися в їх хронологічному прояві. На нашу думку, даний метод є головним у дослідженні, тому що дозволяє найбільш повно проаналізувати явище, що досліджується, на основі порівняння та хронології. За допомогою нього ми можемо порівняти основні підходи до формування історичної пам'яті про козацьке минуле в їх часовій послідовності.

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши стан наукової розробки теми, ми можемо зазначити, що значний інтерес українських учених до вивчення історичної пам'яті обумовлений її роллю у формуванні національної ідентичності та громадянського виховання. Історична пам'ять розглядається як колективна, що потребує системного збереження через культурні та освітні інститути — музеї, бібліотеки, шкільні програми. Однак постають виклики, пов'язані з політичним впливом, глобалізацією та історичними особливостями регіонів України. Українські науковці підкреслюють важливість об'єктивного підходу, толерантного обговорення та належного використання історичної пам'яті для подолання минулих травм і збереження ідентичності народу.

Джерельна база з історії українського козацтва здебільшого представлена письмовими матеріалами, це актові документи (мирні угоди, дипломатичні матеріали, адміністративні архіви, листування) та наративні свідчення (літописи, мемуари, щоденники). Також важливими є археологічні знахідки, які відкривають нові можливості для дослідження матеріальної культури козацької епохи. Сукупність цих джерел дозволяє відтворити основні риси розвитку козацького руху та його культурну спадщину.

У цьому дослідженні ми застосували комплекс методологічних підходів і принципів, що дозволили всебічно й систематично розглянути формування історичної пам'яті про козацьке минуле. Принципи історизму, системності, об'єктивності, науковості забезпечили неупереджене висвітлення явища в межах досліджуваного періоду. Використані методи, зокрема періодизація й порівняльно-хронологічний, дали змогу логічно та послідовно аналізувати історичні процеси. Таким чином, дослідження побудовано на засадах об'єктивного й наукового підходу, що сприяє цілісному розумінню феномену історичної пам'яті про козацьке минуле.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ

2.1. Аналіз науково-педагогічної літератури з проблеми дослідження

На сучасному етапі для української нації важливим є формування історичної пам'яті та відображення її в новому суспільстві. У статті 11 Конституції України зазначається, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [29]. Створення власної історії для українців завжди було важливим і необхідним. На думку Леоніда Чупрія, «конструювання власної історії розглядається як фундаментальна потреба суспільств у контексті власної самоідентифікації. Для України конструювання «своєї» історії розглядається державою як важливе національне завдання» [57, с. 19].

Державна політика вимагає на сьогодні оновленого переосмислення історичного минулого українців. Це пояснюється тим, що історія України довгий час мала вплив ідеологій інших держав, до складу яких входила наша країна. Але, слід мати на увазі, що, створюючи власну історію, у жодному разі не слід заперечувати точку зору інших країн, не йти в розріз з їх поглядами та переконаннями, що лежать в основі їх історичного минулого. З другого боку, інші країни не повинні нав'язувати нам свій суб'єктивний погляд на події, пов'язані з історією України. І саме такі чинники впливають на формування історичної пам'яті.

На думку М. Філіппович, чинниками, які впливають на формування історичної пам'яті, будуть не лише люди, фактори, об'єкти, археологічні пам'ятки, міфи, легенди, перекази, а й сформована система освіти, яка з наукової

точки зору приводить складові історичної пам'яті в систему, що розрізняє поняття «історія» та «історична пам'ять» [56].

Дослідниця стверджує, що відповідно до цієї системи дослідження, дані поняття не є схожими. Історія об'єктивно вивчає минулі події, факти, явища в їх закономірності та результативності, що складає історичний процес. Історична пам'ять зазвичай існує як суб'єктивний досвід багатьох поколінь, який існує переважно в усній емоційній формі, що свідчить про її варіативність і неточність [56, с. 174].

На думку дослідників, генеза історичної пам'яті базується на міфології. Це пояснюється тим, що в основі останньої лежить пам'ять і уява. Пам'ять під впливом часу видозмінюється, стирається її об'єктивність, тому що стає все менше свідків тих історичних подій, які формують історичну пам'ять. Часто пам'ять перебуває під впливом уяви, тому що людині притаманне домислювати ті події, свідком яких вона не була.

Звідси випливає, що історична пам'ять – це ресурс, який акумулює емоційний досвід минулих поколінь, що сприяє його ідентифікації. На сучасному етапі ідентифікація українців як нації є дуже актуальною. Цьому сприяє інтерес до історичної пам'яті як до головного ресурсу національної ідентифікації.

Французький соціолог Моріс Хальбвакс, який вважається засновником теорії історичної пам'яті, у своїй праці «Коллективна пам'ять» протиставляє історію й історичну пам'ять: «Історія зазвичай починається в ту мить, коли закінчується традиція, коли згасає або розпадається соціальна пам'ять. Поки спогад продовжує існувати, немає необхідності фіксувати його письмово, та й узагалі якось фіксувати. Тому потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства і навіть людини виникає тільки тоді, коли вони вже пішли так далеко в минуле, що в нас мало шансів знайти навколо себе багато свідків, які зберігали про них якийсь спогад» [56, с. 175].

Отже, можна зробити висновок, що історія – одна, тому що вона є способом об'єктивної, універсальної передачі реальних подій минувщини, а варіантів історичної пам'яті може бути багато, і вони будуть різні, як різним є погляди різних історичних груп, епох, періодів тощо.

На нашу думку, уславлення історичних подій, вшанування пам'яті історичних діячів, дотримання народних традицій сприятиме формуванню правильного збереження і відтворення історичної пам'яті. Це може бути найбільш ефективним за рахунок запровадження вивчення історичної пам'яті в навчальних закладах.

Разом з тим історична освіта є дуже консервативною дисципліною. У той час, коли українська мова часто змінюється, тому що змінюється чинний правопис, а з ним і українська література. На нашу думку, чинна історична освіта потребує змін, і основою її повинен стати україноцентризм. Сучасні історики завжди бояться якимсь чином викривати факти, відступити від справжньої суті подій. Тоді як історична пам'ять максимально гнучка і мобільна, тому що вона має як позитивні, так і негативні риси.

Відродження історичної пам'яті разом з історичною освітою починається з 90-х років ХХ ст., на початку незалежності України. Публікуються нові підручники, монографії як українських учених, такі вчених у еміграції, як-от Н. Полонська-Василенко, Д. Дорошенко, М. Аркас та ін.

Разом із тим у перші роки незалежності виникають і перші проблеми при формуванні історичної пам'яті. По-перше, необхідно було звільнитися від комуністичної ідеології та радянських переконань. Спочатку це прикривалося «органічним поєднанням загальнодемократичних і гуманістичних засад із національними та державними» [56]. На думку М. Филипович, таке переконання було хибним, тому що призвело до гальмування власної методології історичної науки та формування історичної пам'яті. Залишки комуністичної ідеології

подавалися під прикриттям гуманістичних засад. Усе це призводило до того, що українці соромилися всього національного, тому що були залежними від росії і не могли достатньої уваги власним національним українським інтересам.

Той факт, що Україна довгий час перебувала в неволі, спричинив поглиблений інтерес до вивчення її історії. Разом з тим це вивчення було неоднозначне, тому що багато правдивих історичних фактів замовчувалося, що призводило до їх викривлення або підміни. На цьому фоні на історичну пам'ять великий вплив мали міфи, як вираження неофіційної сторінки нашої історії, яке допомагає засвоювати її на побутовому рівні. Саме про козаків, їх хоробрість, витривалість, незвичайні здібності і фізичну силу складено багато міфів. Узяти хоча б міфи про козаків-характерників [56, с. 177-178].

Зокрема, А. Петровський стверджує, що «непереконливою залишається теорія, що спочатку, рятуючись від диких азійських кочових орд, слов'янське населення відступило на північ під захист лісів, щоб уже, рятуючись від феодалної неволі, тікати до вільного степу Українським історикам шляхом кропітких системних досліджень необхідно відтворити історію рідної землі. Та чи воно потрібно, рясно асимільованому північним сусідом, українському суспільству (натовпу) і його науковцям?» [46, с. 327-328].

Окрім міфів, на історичну пам'ять впливають також стереотипи, які негативно впливають на неї з тієї причини, що являються відголоском будь-якої ідеології в суспільстві. Стереотипи в історії передбачають упереджене ставлення до певної особи, події, періоду чи епохи. Відповідно до універсально-енциклопедичного словника, «стереотип – спрощене схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформоване на основі неповних або фальшивих знань, однак закріплене на традиції» [55]. Таке упереджене ставлення, звісно, важко змінити, тому що за ним також стоїть великий пласт історичної пам'яті, яка є потужним інструментом.

Дослідник О. Однороженко розвиває теорію про те, що головним питанням, яке вплинуло на історичну пам'ять: де хотіла б Україна розвиватися як держава – у Європі чи Євразії. В усі часи існування історії як науки нашу країну майже не розглядали як таку, що може вести самостійну політику і впливати на геополітичне становище інших держав у європейському просторі [45].

У даній праці розглядаються також погляди М. Грушевського на українців як «безхребетну націю хліборобів», «холопів», які не розуміють у політиці й не можуть відстояти себе у світі. Уся історія України – це низка війн, поразок, постійних зрад і невдалого географічного розташування, яке не передбачає природного захисту кордонів зі Сходу. Саме через цей фактор українські землі постійно потерпали від набігів кочовиків. Але виникає питання, чому, попри всі ці несприятливі фактори, наші вороги зникли, розчинилися в історичному часі, а українці як нація продовжують жити і зберігають усі риси державності. Цей підхід М. Грушевського до історії О. Однороженко називає схематичним. Але, не зважаючи на це, уся історіографія не дає повного уявлення про справжнього українця, захисника своєї держави. Це уявлення, на думку дослідника, міститься лише в історичній пам'яті і змальовує нам українця як справжнього лицаря, сильного, вільного, хороброго, готового до боротьби за державну незалежність [45, с. 1].

Проблемі подолання історичних стереотипів та їх вплив на збереження історичної пам'яті розглядає М. Галушак. Зокрема, особливу увагу він приділяє висвітленню ідеї подолання історичних стереотипів щодо націй. Значення козацької революції 1648-1654 рр. він пояснює під впливом стереотипних ідей політиків, які поділяють українців з точки зору їх історичного минулого. На думку дослідника, у період Нового часу найголовнішою проблемою при виникненні конфліктів починають називати соціальні чинники, тобто нерівність людей у суспільстві. В епоху Відродження найбільш поширеною була

антифеодална ідея, згідно з якою повага до багатих людей зменшувалась з причини того, що вони збагачувались за рахунок селянства, яке саме по собі було бідним. Прикладом цього може бути саме козацька революція 1648-1654 рр., яка, по суті, починалась з антипольського повстання проти політичного, економічного, релігійного, культурницького свавілля поляків на українських землях, а призвела до ідеї самостійності [7].

Наступним стереотипом, який зберігся в історичній пам'яті, дослідник називає те упередження, «як козаки Хмельницького євреїв убивали». В основі такого конфлікту між євреями і українцями лежав той факт, що селянин усе своє життя тяжко працював на землі, щоб мати з неї якийсь прибуток. А євреї займалися торгівлею, тобто мали більш легкі гроші, ніж селяни. Звідси, на думку автора, в історичній пам'яті залишився цей стереотип, що нащадки Б. Хмельницького не любили євреїв і не хтіли мати з ним справу [7].

До проблеми розвінчення міфів і стереотипів і їх ролі в збереженні історичної пам'яті звертаються автори колективної монографії українських і польських істориків, соціологів, культурологів і філософів «Міфи і стереотипи в історії Польщі та України в ХІХ і ХХ столітті». Зокрема, велика увага приділяється змісту історичної пам'яті про Богдана Хмельницького і взагалі проблемі походження козацтва з точки зору польських та українських істориків стосовно їх спільного минулого [43].

Ми поділяємо точку зору щодо вплив на формування історичної пам'яті науковців Національного інституту стратегічних досліджень зазначено, які зазначають про те, що «після відновлення суверенітету України вітчизняні історики інтенсифікували дослідження національного історичного процесу, відтворюючи сукупність його політичних, соціальних, економічних і культурних аспектів. Однак запропонувати суспільству цілісний, консолідуючий концепт бачення минулого поки що не вдалося. Одна із серйозних перешкод на цьому

шляху полягала в тому, що державна історична політика в Україні була не системною, а ситуативною, і формувалась на основі міксації радянської й української інтерпретацій історії» [47, с. 5].

Таким чином, на нашу думку, відсутність цілісної системи історичної пам'яті пояснюється заідеологізованістю суспільства, а також існуванням різних міфів і стереотипів, які на неї впливають.

2.2. Роль козацтва в історії України

Хронологічні рамки нашого дослідження обумовлені періодом кінця XVIII – першої половини XIX ст. та пов'язані з появою козацьких пам'яток на території Дніпропетровщини. У 1689 році козаком Інгульської паланки був заснований зимівник. За легендою цей козак мав 6 пальців на руках і позивався із-за цього Шестірнею. Підтверджує легенду розповідь місцевого довгожителя Шульги І. Він стверджував, що у його брата при народженні було по 6 пальців на руках. А як відомо полідактилія може передаватися генами через кілька поколінь, і є дуже рідкісною хворобою [39].

Перші письмові відомості про село можна знайти в «Списку населенных пунктов мест Херсонской губернии», виданому в Херсоні у 1890 році. Там можна прочитати, що село Шестірня засновано як козацький хутір в кінці XVII століття. Першими поселенцями хутора були козаки – Шестірня, Нарепа, Пахно, Бурсак [39].

У праці «Історія запорізьких козаків» Д.І.Яворницького читаємо: «В Інгульській паланці, крім Каменської Січі, існували поселення: Біла Криниця, Давидів Брід, Блакитне, Шестірня, Кривий Ріг». Усі ці поселення існують і нині. Після ліквідації Запорізької Січі козацькій старшині були пожалувані дворянські звання, а як нагорода – земля. Запорізькі козаки були перетворені в державних

селян і розселені в різних місцях, в тому числі і в Шестерні близько 230 чоловік, до цього тут розміщалася поштова станція» [60, с. 160].

Перші поселенці Шестерні давали назви цілим куткам, так з'явилася Слибизівка, Свинолупівка, Візірка, Германівка, Королівка. Є в селі куточок, який зветься Сидорівка знаходиться він на мальовничому березі Інгульця. Примітив ці чудові місця і першим поселився на них славний козацький старшина, один помічників самого Потьомкіна – Сидір Білий. Тут Сидір відпочивав від служби, як стверджують старожили.

Старовинне козацьке кладовище з надгробними пам'ятками у вигляді кам'яних хрестів з написами – це пам'ятка козацької доби XVII – XVIII ст. Воно унікальне і не лише тому, що це перше кладовище поселення, а насамперед тому, що тут збереглося багато оригінальних кам'яних хрестів, які зафіксовано, як пам'ятки історії та культури.

У районі старовинного козацького кладовища було відкрито вхід у підземні ходи шириною близько 3-х метрів з аорчним склепінням. Стіни на склепінні викладені з блоків пиляного вапняку.

Трохи вище на повороті кручі ще одне кладовище Королівське, там також унікальні хрести. Один із них, на могилі Антона Борлоноса Шестерянського, взагалі унікальний. По сьогоднішній день на цьому кладовищі відбувається поховання і досить часто для того, щоб провести нові поховання, руйнують старі. У 70-х роках ХХ століття таким чином була зруйнована могила козацького старшини. У похованні було знайдено шаблю піхва і рукоятка якої була оздоблена сріблом та звіриним орнаментом [3].

Дослідник І.В. Сапожніков обстоює думку, що саме запорозькі козаки відродили давню великокняжу традицію увічнення пам'яті померлих кам'яними надгробками [51, с. 98].

Запорозькі козаки були дуже богомольними людьми і вірили в християнську православну віру, а тому на початку XVIII ст. після поселення вони збудували спочатку каплицю, потім прешу дерев'яну церкву – Різдва Пресвятої Богородиці в районі колишньої Чекалінської школи.

У 1769 році від набігу татар при пожежі згоріла дерев'яна церква, яку в 1785 році сільська і козацька громади поселення відродили в камені та назвали церквою Різдва Пресвятої Богородиці, розмістивши в її центрі поселення на перехресті двох сухопутних шляхів: між Кримом і Кремечуком та залізничними станціями Миколо-Кельськ (Миколаївка) та Вошиве (Апостолове) [6, с. 98].

У 1811 році були прибудовані дзвіниці. А по твердженням Новопоселенського П.Г., який займався написанням історії села, церква була добудована в 1872 році. Церква довго стояла напівзруйнована, але на її стінах добре було видно фрески [39].

Другу церкву-кам'яницю Святого Миколая побудовано в 1898-1904 рр. біля Старої сільської школи на Линії, центральній вулиці села Шестірні.

Фундамент церкви Різдва Пресвятої Богородиці – залишки однієї з найстаріших релігійних споруд на півдні Дніпропетровщини. У 1991 році під час археологічних розкопок, які проводили криворізькі археологи, були знайдені печери, що вели від церкви до козацького кладовища.

Чим же цікава була ця церква? Чому саме на неї звернули увагу. По-перше, це була чи не перша кам'яна споруда, збудована вона була із вапняку. Старожили розповідають, а до них це дійшло від їх батьків та дідів, що при розпису церкви використовували фарби природного походження. А розписували два майстри: один був запрошений, а інший зовсім молодий – місцевий. Внизу допомагали їм фарби розводити дві місцеві тітки. Так ось поки малювали поки і пісні лунали. І здавалося що ті пісні чули в кожному куточку, на той час невеликого, села. Під

церквою існували підземні ходи один із них вів під річкою аж в район Слибизівки, а другий виходив десь аж за козацьким кладовищем [51].

Відповідно до царського наказу від 6 грудня 1828 року населення Шестерні було переведено на положення військових поселенців. 1828 – 1857 роки – це 29 років муштри шестірянців. Усі ці роки Шестірня була військовим поселенням [39].

На період, який досліджується в магістерській роботі, на території Катеринославської губернії існувала Нова або Підпільненська Січ. Вона була завершальним періодом козаччини в Україні. Підпільненська Січ була створена козаками Лівобережжя, Слобожанщини, Заходу і Правобережжя України і стала центром Війська Запорозького Низового.

У період ліквідації 1764 р. гетьманщини Російською імперією Запорожжя залишалося єдиним місцем, де українці мали права. Тут не було кріпацтва, а була козацька християнська республіка. Останнім кошовим отаманом був Петро Калнишевський, виходець із с. Пустовійтівка Північно-Східної України.

М.П. Жуковський досліджував причини та обставини утворення Підпільненської Січі [15]. Основними причинами її створення цей історик називає воєнно-політичні, тому що в цей період Російська імперія боролася проти Польщі, Туреччини і Криму. Також сюди припадає політична еміграція Пилипа Орлика. У період 1710–1733 рр. під протекторатом Кримського ханства і Османської імперії перебувало Військо Запорозьке Низове.

Зовнішньополітичні передумови створення Підпільненської Січі характеризувалися втягненням Російської імперії в боротьбу за «польський трон» у Східній Європі 1733 р. разом з Австрійською імперією проти Польщі і Франції. У свою чергу Туреччина і Крим направляють козаків у Польщу. Натомість отаман І. Малашевич таємно звернувся до російської імператриці з наміром прийняти підданство. Його прохання Анна Іоанівна задовольнила 31 серпня

1733 р., надавши грамоту про прийняття запорозьких земель під владу російської імперії [59, с. 9-12].

Починаючи з 28 березня 1734 р., кошовий отаман І. Малашевич за три дні вивів козаків із Кам'янської Січі й привів їх до р. Підпільної. 31 березня 1734 р. була заснована Підпільненська Січ Військом Запорозьким [15].

М.П. Жуковський зазначає, що в картографічних та описових документах XVIII ст. зазначене точне розташування Нової Підпільненської Січі. Також дане місце було описане істориками, які спеціалізувалися на дослідженні козаччини, О.П. Стороженком, А.О. Скальковським, Д.І. Яворницьким. Ними були записані перекази старожилів с. Покровського.

Місто-фортеця Нова Січ мала вигляд мису і знаходилась на території півострова, який знаходився на р. Підпільна та р. Сосина. Як зазначає дослідник В.О. Ленченко, площа Підпільненської Січі була 40 га і 50 га з передмістям. На території Внутрішнього Коша розташовувались церква Святої Покрови Божої Матері та будинки старшини Коша. 38 куренів і пушкарня знаходились у Внутрішньому Коші. Земляні вали, рови, редути, сторожові вежі з гарматами були по його периметру. Торгово-ремісниче передмістя Гассан-Баші знаходилося за периметром Зовнішнього Коша. Кілька тисяч козаків займали будівлі житлового, господарського, громадського, виробничого, військового призначення. Новосіченський ретраншемент російських військ розміщувався в південно-східній частині від Підпільненської Січі [35, с. 38-42].

На Січі була Свято-Покровська церква, яка мала ікону Ставротека Війська Запорозького Низового з часткою животворного дерева Хреста Господнього, що датується 1747 р. [15, с. 75].

Історичні джерела містять факти про те, що 1 квітня 1756 р. Нова Підпільненська Січ згоріла від великої пожежі і відбудова її йшла дуже повільно, тому Січ була перенесена на Микитин Перевіз. Про цю подію 12 березня 1758 р.

гетьман Кирило Розумовський дізнався від кошового отамана Г. Федоровича (Федорова).

У січні 1760 р. К. Розумовський підтвердив рішення козаків про їх переселення на Микитинську Січ.

Топографічні роботи на Микитинському Перевозі з будівництва Січі розпочалися 1763 р. про це дізналися Туреччина і Кримське ханство, з причини цього ними було оголошено протест і зупинені роботи імператрицею Катериною II [15, с. 75].

З причини того, що на території Нової Січі одночасно перебувало кілька тисяч козаків, а рівень медицини на той час був дуже низьким, тут було багато нещасних випадків, хвороб та епідемій. Як наслідок цього – розширення двох козацьких цвинтарів. Звісно, що відповідно до народних традицій, ці цвинтарі знаходилися за межами Січі й Зовнішнього Коша та Гассан-Баші. За даними Т. Кузик тут було поховано декілька тисяч запорожців [32].

У статті М.П. Жуковського міститься інформація про те, що велика роль Нової Січі підтверджується великою кількістю наявних документів архіву та картографічних матеріалів [15].

У червні 1775 р. відповідно до таємного наказу Катерини II територія Війська Запорізького Низового була окупована російськими військами на чолі з генералом П. Текелієм. У результаті цього 5 червня 1775 р. Нова Січ була взята. Кошовий отаман разом із військом був засуджений до вічного заслання. За свідченням офіційної імперської та радянської історії на місці ліквідованої Підпільненської Січі було засноване с. Покровське і віддане до управління О.О. В'яземському, який був генерал-прокурором Російської імперії. На думку М.П. Жуковського, ці дані є неточними, тому що процес формування цього села зайняв більш тривалий час [15, с. 76].

Під час ліквідації Підпільненської Січі були вивезені значні матеріальні, військові, документальні цінності, зброю та архів, зруйновані пушкарня та козацькі курені. Цілими залишились передмістя, Свято-Покровська церква, та Новосіченський ретраншемент. Після запорозьких козаків у фортеці розмістилися піхотний і Донський козацькі полки на чолі з підполковником Норовом [16, с. 82–85].

Уже 5 серпня 1775 р. відповідно до Указу Катерини II до складу Новоросійської губернії увійшли землі Війська Запорозького Низового. Дослідник Ф. Макаревський стверджує, що це місце названо містом Покровськом губернатором М.В. Муромцевим [37, с. 166].

Таким чином, після ліквідації Нової Підпільненської Січі російською імперією на її матеріальних залишках було збудовано місто Покров у ролі центра Славенської провінції Новоросійської губернії і форпосту на кордоні з Кримським ханством.

Але, не зважаючи на ці факти, у 1777 р. тут було лише 300 дворів, що не дало йому офіційно підтвердити статус міста.

У 1782 р. пройшла IV загальнодержавна ревізія, яка встановила, що в Покровську проживало 476 осіб і він був закріплений за князем О.О. В'яземським. Покровську фортецю було скасовано в 1783 р., після входження Кримського ханства до складу російської імперії і засноване с. Покровське.

На думку автора, під час дослідження політичних, соціальних, економічних, релігійних, культурницьких зв'язків між Новою Січчю (1734–1775 рр.), м. Покровським (1775–1782 рр.) і с. Покровським (1782 р.) необхідно встановити дату заснування с. Покровського з 31 березня 1734 року [15, с. 166].

Історична пам'ять Нової Підпільненської Січі завжди привертала увагу дослідників козаччини. Зокрема, письменник Олекса Стороженко в 1827 р.,

оглянувши залишки фортеці, був першим, хто описав це місце, показав його планувальну структуру, місцезнаходження Гассан-Баші, куренів і укріплень [53].

Ще один дослідник Запорожжя А.О. Сокальковський у 1845 р., перебуваючи в с. Покровському, описав залишки Січі та її укріплень, церкви та куренів. Усі враження він описав у епілозі до «Історії Нової Січі або останнього Коша Запорозького» [53].

Історичні дані про огляд козацького цвинтаря були викладені дослідником у плані Нової Січі в с. Покровському. У даному плані описано два цвинтарі, січовий і козацький, а також могила кошового С Гладкого.

Цей козацький цвинтар, а також залишки Нової Січі також описав Д.І. Яворницький. Історик першим виміряв периметр укріплень Нової Січі [60].

Під час аналізу наукового матеріалу нами було встановлено, що Дніпропетровщину завжди відносили до території, на якій було сформовано два напрямки збереження історичної пам'яті – козацький та імперський. Дослідник Олег Репан у роботі проводить дослідження цих двох напрямків і зазначає, що в усному збереженні історичної пам'яті зберігається дуже багато згадок про козацьке минуле. Зокрема, як зазначає даний історик, на сьогодні зберігаються родинні перекази корінних мешканців Дніпропетровщини про предків-козаків. Також ще одним пластом збереження історичної пам'яті про козаччину є топонімічні перекази, які вказують на походження назв, пов'язаних з козацьким минулим нашого краю. Автор указує на такі назви районів міста Дніпро, як Кодаки, Мандриківка, Діївка, Кам'янка, Лоц-Кам'янка тощо. Усі ці топоніми побутують в усному мовленні корінних місцевих мешканців [59].

Більшість дніпровських істориків та краєзнавців виступають за відновлення козацької версії походження Дніпра і офіційну зміну року заснування міста. На історичній території козацького міста Новий Кодак встановлено пам'ятний знак на честь його заснування. Під час декомунізації багато вулиць міста набули

козацьких назв. Один із районів Дніпра названо Новокодацьким на честь міста, заснованого в козацьку добу [59].

Історична пам'ять про козацьку минувщину зберігається в експонатах Дніпровського історичного музею ім. Д. Яворницького. Значна частина колекції музею представлена речами, зібраними у свій час О. Подем. Сюди належать речові пам'ятки та живопис. Козацька колекція є найбільшою і найстарішою в музеї, її О. Подем збирав упродовж всього його існування [5].

Найбільший інтерес викликає колекція картин із зображенням козака Мамає, яка охоплює період в українському образотворчому мистецтві XVIII-XIX ст. Вартує уваги колекція сім'ї Родзянко, нащадків В. Родзянко, миргородського обозного у XVIII ст., яка містить портрети таких українських гетьманів, як Богдан Хмельницький, Іван Скоропадський, Іван Мазепа та Павло Полуботок.

З причини особистого знайомства Д. Яворницького з І. Рєпіна в музеї зберігається копія картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану», де образ писаря художник писав із самого Д. Яворницького. За розвідкою дослідника В.В. Ликова, основу колекції козацької доби музею складають роботи учня І. Рєпіна М. Струннікова «Козак у бою», «Запорожець», «Тарас Бульба з синами», «Козак з кобзою» [5].

Велике значення мала робота XIII Археологічного з'їзду, під час підготовки до якого Д. Яворницький розглянув приватні колекції землевласників Катеринославської губернії на предмет знаходження там творів козацької тематики. Історик добився того, що багато експонатів із колекції Родзянко, М. Миклашевського, П. Гана поповнили колекцію Катеринославського музею [5].

Також практикою збирання козацьких пам'яток було придбання їх музеєм за гроші. Зокрема, В.В. Ликова серед таких експонатів вказує на дві срібні козацькі чарки.

Багато експонатів козацької доби були подаровані музею в різні часи. Серед таких подарунків дослідник виділяє срібні запорозькі чарки, шаблю в срібній оправі, люльку у срібній оправі Федора Дорошенка, який був нащадком гетьмана Петра Дорошенка, а також патериця кошового Пилипа Лантуха, дві персональні запорозькі медалі XVIII ст., власниками яких були осавул Євстафій Кобеляк та полковник Колінко, срібна медаль, яка була знайдена на території Підпільненської Січі, срібна ложка Івана Мазепи з його вензелем, люлька гетьмана Данила Апостола у срібній оправі, шабля Івана Скоропадського та ятаган Павла Полуботка, оздоблені золотом та сріблом [5].

2.3. Формування історичної пам'яті як складової базової шкільної історичної освіти

Як зазначалося, історична пам'ять завжди була проблемою для українців. Це було спричинене тим, що українські території довгий час були під владою інших держав, які вплинули на формування історичної пам'яті. Ситуація змінилася тоді, коли Україна стала незалежною. Змінилася також державна політика у сфері історичної пам'яті та її передачі наступним поколінням.

Незалежність нашої країни спричинила також початок реформування сучасної української освіти, чільне місце в якій займає історичний напрям. Напад росії на Україну підвищив патріотизм українців та їх інтерес до історичної пам'яті. Сучасною політикою у напрямку історичної освіти є україноцентрична, яка передбачає те, що на перший план у формуванні історичної пам'яті має виходити місце українців у світовій історії, як українці вплинули на розвиток інших держав світу, як українці живуть в інших країнах, як формувалася історія нашої держави упродовж століть.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») у реформуванні гуманітарної освіти передбачає «осмислення історичних фактів,

подій і явищ» [13], «різноманітності шляхів людського розвитку, відображення у змісті історичної освіти закономірностей історичного розвитку, широке вивчення україно- (народо-) знавства, етнічної історії та етногенези українців, інших народів України» [13]. Іншими словами, кожен народ повинен не лише сприйняти, але й осмислити всі ті історичні факти, події і явища, які відбувалися впродовж усього періоду існування української нації. Формування історичної пам'яті передбачає аналіз і осмислення різноманітних шляхів людського розвитку, як позитивних, так і негативних, намагання зрозуміти ці шляхи і те, чим керувалося людство, обираючи той чи інший шлях розвитку. Історична пам'ять складається не лише з історичних фактів, подій і явищ, а й етнографічного, народного, культурного, релігійного складників. Усе це формує уявлення про українців як націю і допомагає осмислити їх історичну пам'ять.

Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти шкільна історична освіта базується на громадянській та соціальній компетентностях. На нашу думку, формування історичної пам'яті у здобувачів освіти повинне базуватися на виявленні поваги до інших, толерантності до подій суспільного та історичного життя інших народів [13].

Культурна компетентність виявляється у здатності учнів проявляти стійкий інтерес і повагу до культурної спадщини українського народу, України, людства, розуміння її значення для нащадків, шанобливе ставлення та прагнення збереження культурних здобутків для інших поколінь [13].

Ми вважаємо, що для правильного формування історичної пам'яті буде необхідним володіти вмінням критично і системно мислити, що передбачає здатність аналізувати й систематизувати матеріал, обробляти інформацію, розуміти правдивість даних, які передаються з покоління до покоління нашим нащадкам у вигляді історичної пам'яті.

Результат навчання учнів історії визначений за громадянською та історичною освітніми галузями. Їх метою є «розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами» [13].

Основними цілями громадянської та історичної освітньої галузі є завдання розвивати особистість, яка спроможна осмислювати глобальні зв'язки між минулим і сучасним, а також взаємодію між процесами глобалізації у світі, Україні та її регіонів. Усе це сприяє адекватному формуванню історичної пам'яті.

Громадянська компетентність передбачає вміння не допускати конфліктів і ворожнечі між різними членами суспільства, соціальними групами, спільнотами, державами та народами. Дана компетентність, на наш погляд, дозволяє позитивне ставлення до змісту різного роду відомостей та інформації, які зберігає історична пам'ять [13].

У концепції загальної середньої освіти наголошується на вплив реформи сучасної освіти на знання, які дає школа. На сьогодні навчальний заклад дає можливість переосмислити знання, які здобуває учень. Змінюється сам підхід до здобуття цих знань. Учень сьогодні не просто механічно запам'ятовує готові знання, а має можливість самостійно їх сприймати, осмислювати, аналізувати й відтворювати. Тому в таких умовах для історичної освіти формування історичної пам'яті буде дуже актуальним і плідним, тому що така демократична форма здобуття освіти передбачає безперешкодний доступ до різного роду інформації, що дає можливість учням самостійно складати судження про історичну пам'ять [30].

На думку К. Баханова, в усі часи шкільна історична освіта завжди знаходилась у прямій залежності від розвитку суспільства в даний період часу і їм підпорядковується. Іншими словами, формування історичної пам'яті напряму залежить від стану сучасної освіти в цілому [4].

Ще за часів Київської Русі в перших школах вивчали історію держави. Київський князь Ярослав Мудрий був автором «Руської правди», у якій, окрім збірки законів, які ґрунтуються на нормах кримінального, спадкового, процесуального законодавства, описане також звичаєве право, суспільні відносини Київської Русі та інших народів, сусідів і партнерів держави. Це безпосередньо впливає на формування та збереження історичної пам'яті, тому що дана праця Ярослава Мудрого використовувалася не лише в Київській Русі, а й у Великому Князівстві Литовському. Тобто історична пам'ять охоплює суспільні відносини інших держав, до складу яких входили українські землі. «Руська правда» вивчалася також у школах цього історичного періоду.

Київський князь Володимир Мономах був автором праці «Повчання дітям», у якій був зібраний досвід державотворення, розмірковування князя про історію Київської Русі, її політичний устрій, розвиток суспільних відносин, формування патріотизму. Автор розповідає читачам, яким повинен бути справжній правитель, як він повинен ставитися до держави, до суспільства, до освіти та просвітництва власного народу. У цій праці було також закладені основи для формування історичної пам'яті, тому що всі думки й розмірковування князя базувалися саме на здобутках історії власної держави.

Визначною пам'яткою давньої української літератури була героїчна поема «Слово про похід Ігорів», яка містить історичну пам'ять про похід новгород-сіверського князя Ігоря на половців.

Освіта періоду Галицько-Волинського князівства передбачала формування історичної пам'яті завдяки літописам, одним із кращих був Галицько-Волинський. Також освіта цього періоду була пов'язана з релігією та впливом іноземних держав. Усе це впливало на формування історичної пам'яті.

Галицько-Волинський літопис за формою і змістом був схожий на літературний твір, що може свідчити про його описовий характер викладу

матеріалу і авторське ставлення до подій, які в ньому зображує. Описує події XIII ст. Був написаний монахами. У літописі йдеться про історію й культуру Галицького і Волинського князівств. Згадується також період панування Золотої Орди і того, як Данило Галицький ходив до хана по ярлик на князювання.

Формування історичної пам'яті знаходилося під впливом християнства і католицизму, яке поширилося спершу після коронування Данила Галицького, а потім і під час правління Юрія II Болеслава Тройденевича, який сам був католиком і сприяв поширенню цієї релігії та українських землях. Також на освіту Галицького-Волинського князівства вплинули переселенці з європейських держав, які долучили сюди свої традиції.

Також переселення на галицько-волинські землі поляків, німців, італійців, євреїв, впливало на освіту долученням до європейської освіти, особливості й характер якої впливали на зміст освіти та формування історичної пам'яті. Діти заможних родин могли здобувати освіту в інших державах, що також сприяло поширенню українців як нації в інші європейські держави і взаємозбагаченню історії, культури, звичаїв, традицій різних народів.

За часів входження українських земель до складу Великого князівства Литовського на освіту періоду XVI - XVII ст. впливали європейські цінності та здобутки.

Першим навчальним закладом цього періоду була Острозька школа, у якій вивчалось сім вільних мистецтв на зразок освіти європейського типу. І хоча на освіту цього періоду великий вплив мав релігійний світогляд, але поширення також набувала філософія. У Острозі діяла друкарня, де друкар Іван Федоров випустив Острозьку Біблію, яка розійшлась Європою накладом 1500 примірників. Таким чином слава про талановитого друкаря-українця поширилась європейськими країнами і сприяла формуванню історичної пам'яті.

Багато визначних українських вчених були випускниками Острозької школи, а потім стали її викладачами.

Формування історичної пам'яті в освіті доби козаччини було підкріплене реформою освіти, у рамках якої були відкриті школи, колегіуми, академії, університети.

Збереженню історичної школи також можна завдячувати Львівській і Київській братським школам. Братчики поширювали й підтримували православну віру, українську мову й приналежність до української нації. До Київського братства свого часу вступив Петро Конашевич-Сагайдачний і запорозькі козаки. Це також сприяло поширенню історичної пам'яті періоду козацтва в освіті цього періоду.

Діяльність Київської колегії була пов'язана з ім'ям Петра Могили, який був відомою європейською особою, захисником православної віри, поширювачем освіти на українських землях. Під час його діяльності Київська колегія стала передовим освітнім закладом, у якому навчалися майбутні видатні діячі науки і культури українських земель.

У Києво-Могилянській академії навчалися багато студентів з різних європейських держав, що також сприяло поширенню української культури, науки та формуванню історичної пам'яті. Багато випускників цього навчального закладу стали відомими європейськими науковими і культурними діячами, зробили наукові відкриття, були викладачами відомих європейських закладів.

Найбільшого розмаху формування історичної пам'яті набуло під час національного відродження кінця XVIII ст., зокрема, після написання Іваном Котляревським поеми «Енеїда», яка стала першим твором нової української літератури, написаною живою українською мовою. Також у цей період відбувалося масове збирання й дослідження української минувшини, а саме,

живої розмовної мови, народних дум, історичних пісень, переказів, які містили історичну пам'ять про часи козаччини.

Поглибленню формування історичної пам'яті сприяло відкриття В. Каразіним Харківського університету, а також Київського університету ім. святого Володимира, у яких збиралася творча й наукова інтелігенція з метою відродження інтересу до історичного минулого України. Хоча імперська влада з відкриттям цих навчальних закладів мала на меті популяризувати саме російську культуру й мову, але вона мала протилежний ефект. Заснування цих університетів поглибило інтерес саме до української історії та культури. На їх базі масово видавалися українські абетки, граматики, читанки, часослови.

Популяризація історичної пам'яті продовжувалася в рамках формування гуртка Кирило-Мефодіївське братство, до якого входили студенти й викладачі Харківського й Київського університетів. Серед його засновників були М. Костомаров, Т. Шевченко, Г. Андрузький, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш. З їх уст звучали прагнення до політичних, економічних змін, відродження української історії.

На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, формування історичної пам'яті почалося на Закарпатті, де діяли греко-католицькі священники, яких називали будителями. Саме завдяки їх прагненням почалося відродження інтересу до української історії, мови, формування історичної пам'яті. У Львові була створена організація «Руська трійця», яка мала на меті просвітництво українського народу на засадах відродження української історії, мови та літератури, а також виходили художній альманах «Русалка дністрова» та перша україномовна газета «Зоря Галицька». Усе це сприяло формуванню історичної пам'яті.

У другій половині XIX ст. відбувається діяльність громадівського руху. Громадівці видавали журнал «Основа», який виступав за збереження права українського народу на освіту, а також сприяв формуванню історичної пам'яті.

Члени Київської громади організовували недільні школи, де викладалася історія України не за підручниками, бібліотеки. Т. Шевченко видав підручник «Буквар павденноруський», П. Куліш був автором «Граматики».

Вагомий вклад у формування історичної пам'яті зробили члени Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Вони збирали історичні, географічні, природознавчі, економічні джерела.

Заснування в 1868 р. у Львові народовцями товариства «Просвіта» пожвавило освітнє життя західноукраїнських земель та сприяло просвітництву українського народу з питань його історії. Подальший розвиток цього напрямку забезпечували діяльність Літературного товариства імені Тараса Шевченка, яке потім було перейменоване на Наукове.

У Наддніпрянській Україні початок діяльності «Просвіти» припадає на 1905 р., які сприяли відкриттю українських шкіл, виданню підручників, газет українською мовою, бібліотек, хат-читалень і на їх базі формуванню історичної пам'яті.

Наступним вагомим етапом поширення історичної пам'яті засобами освіти відбувся під час Української революції 1917-1921 рр. У цей період масово відкривалися українські школи, гімназії, університети, а також Академія наук. У даних навчальних закладах активно вивчається історія України.

Ще одним періодом відродження формування історичної пам'яті є українізація 20-х рр. XX ст., коли освітою були охоплені всі верстви населення, щ сприяло більшому поширенню української мови та історії.

Висновки до розділу 2

Формування історичної пам'яті відіграє важливу роль у консолідації української нації та розвитку національної ідентичності. Після довготривалого впливу зовнішніх ідеологій на українську історію постає необхідність переосмислення минулого, з урахуванням інтересів інших народів, без забуття власних. Дослідники, зокрема Леонід Чупрій, вважають, що створення власної історії є важливим завданням для держави, оскільки пам'ять часто формується через міфи та стереотипи, які хоча й спрощують, але сприяють зміцненню національної свідомості. Сучасна історична наука потребує україноцентричного підходу та оновлення, щоб відповідати вимогам національної ідентичності та освітнім потребам.

Відродження національної пам'яті, яке почалося в 1990-х роках, супроводжувалося відкиданням радянських впливів, але цей процес досі не завершено. Відсутність чіткої державної історичної політики сповільнює формування єдиної національної пам'яті. Дослідження охоплює історію козацьких поселень на території сучасної Дніпропетровщини, зокрема села Шестірні, його культурні та архітектурні пам'ятки, а також значення цих об'єктів у збереженні козацької пам'яті. Особливу увагу приділено старовинним козацьким цвинтарям, кам'яним надгробкам і підземним ходам, що свідчать про значущість козацької культури в цьому регіоні.

Розглянуто також релігійну спадщину, зокрема церкву Різдва Пресвятої Богородиці, яка стала важливим центром життя в Шестірні. Її архітектура і розписи виконувалися місцевими майстрами та стали частиною народної пам'яті. На прикладі Підпільненської Січі та інших поселень досліджено вплив воєнно-політичних обставин на розвиток козаччини, а також роль національних і імперських інтересів у формуванні історії цих земель. Це підкреслює важливість збереження історичної спадщини для сучасного українського суспільства.

Формування історичної пам'яті залежить від соціальних, культурних і політичних факторів, а також від освітньої політики держави. Після проголошення незалежності України цей процес набув україноцентричної орієнтації, спрямованої на відображення українців як частини світової історії. Сучасні освітні реформи сприяють розвитку критичного мислення та усвідомленого розуміння минулого серед школярів. Історична освіта в Україні має на меті не тільки передачу фактів, а й розвиток громадянських та культурних компетентностей, повагу до спадщини і відкритість до інших народів.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КОЗАЦЬКЕ МИНУЛЕ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці

Проаналізувавши уроки вчителів-практиків з теми «Наш край у кінці XVIII – у першій половині XIX ст.» у 9 класі, ми дійшли висновку, що при вивченні даної теми основна увага приділяється характеристикам особливостей адміністративно - територіального, економічного та культурного розвитку рідного краю наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст.; ознайомленню з історією рідного краю у XVIII-XIX ст., показавши її в контексті долі українських земель в складі Російської та Австрійської імперій; культурного життя рідного краю в даний період.

Так, учитель Паращенко Ігор Володимирович, Сумська область, Сумський район, с. Терешківка, пропонує розробку уроку на тему «Наш край наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст.» у формі віртуальної подорожі [49]. Робота над темою уроку починається зупинкою № 1 «Адміністративно-територіальний поділ краю наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. Становище населення краю». Перший метод роботи – повідомлення експерта-«картографа» (випереджальне завдання), робота з картою. Учням пропонується у формі картографічної розминки дати відповіді на такі питання:

1. До складу яких держав входили українські землі XVIII - на початку XIX ст.
2. Українські землі в складі Російської імперії мали назву....
3. Який існував територіальний поділ в нашому краї?
4. Адреса нашої місцевості?
5. Центр губернії?

6. Центр повіту?

На зупинці № 2. «Особливості економічного життя нашого краю в XIX столітті» учні представляли результати дослідницьких робіт за такими напрямками: 1. Охарактеризуйте особливості промислового розвитку Сумського повіту в першій половині XIX століття. 2. Назвіть головні чинники гальмування економічного життя в нашому краї. 3. Наведіть факти проявів кризи феодално – кріпосницької системи та необхідності проведення реформ?

Учитель історії та правознавства Терешківської загальноосвітньої школи Яцькова Наталія Григорівна (Вінницька область, Барський район, село Терешки) пропонує урок на тему «Наш край (Поділля) в XVIII – XIX ст.» у формі уроку-телепередачі [37]. Учні 9 класу Терешківської школи працювали над історико-краєзнавчим проектом, який присвячено вивченню історії рідного краю. Вони шукали інформацію в інтернеті, газетах, журналах та підручниках і дізналися багато цікавого.

Група «Істориків» вестиме рубрику «Історичні новини» (виступи учнів супроводжуються роботою з картою). Учні плідно працювали і дізналися багато цікавого про наш рідний край. Результати своєї діяльності презентували за таким планом:

1. Наш край в першій половині XVIII ст.
2. Наш край в другій половині XVIII ст.
3. Наш край в першій половині XIX ст.
4. Наш край в другій половині XIX ст.

Група «Археологів» презентує рубрику «Барська фортеця» (повідомлення учнів). Наша група називається «Археологи». Ми також досліджували матеріали з історії рідного краю. Але особливу увагу при цьому звернули на одну з найважливіших оборонних споруд Поділля, залишки якої збереглися до наших днів. Розташована вона у нашому районному центрі – місті Бар.

Група «Біографи» презентує рубрику «Визначні діячі краю XVIII – XIX ст.» (розповіді учнів, робота з ілюстраціями). Поділля подарувало світу багатьох талановитих науковців, політиків, військових, письменників, поетів, архітекторів та ін. Саме про них піде мова у нашій доповіді.

Група «Літератори» презентує рубрику «Поділля в літературі». Ми добирали літературні твори про наш рідний край (учні декламують вірші українських поетів та наших поетів-земляків).

Учитель історії та географії Колиндянської загальноосвітньої школи I-III ст. Горяча Ольга Григорівна (Тернопільська область, Чортківський район) метою уроку на тему «Наш край наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття» планує показати умови, в яких розвивалось, економічне, культурне та духовне життя краю наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття; розкрити суть реформ австрійської влади щодо українських земель [49].

Робота над темою уроку починається з роботи з картою. На карті адміністративно-територіального устрою України показати українські землі, назвати до складу яких держав вони входили на кінець XVIII ст.

Учням було поставлене проблемне запитання: за яких обставин землі нашого краю опинились під владою Російської та Австрійської імперій?

Вивчення нового матеріалу супроводжувалось роботою з документом.

«Селянин – це нещасна істота, яка фізично існуючи, нічого крім образу людини не має» [49].

«...безправне становище селянства Галичини залишилось і тоді, коли 1772 р Галичина увійшла до австрійської імперії. Аграрні реформи австрійського уряду по суті не принесли полегшення основній масі селянства, хоча і заборонялося поміщикам на свій розсуд та бажання розпоряджатися селянським наділом. Однак безчинства шляхти продовжувались...» [49].

Запитання: яким залишалось становище селянства?

Учням було задане проблемне запитання: як з'явився Тернопільський край. Вони дійшли висновку, що під час тривалих наполеонівських війн, з 1809 по 1815 рр., більша частина Тернопілля, за домовленостями між Францією, Росією та Австрією, входила до складу Російської імперії. Цар Олександр I отримав ці землі від імператора Наполеона в знак подяки за участь Росії у війні проти Австрії. Вірячи у «вічність свого приходу на галицькі землі, нова влада активно розбудовувала Тернопіль. Проте за рішенням Віденського конгресу(1815 р.), Росія змушена була повернути Тернопільський край Австрії [49].

Етап узагальнення та систематизації знань, умінь та навичок проходив у формі самостійної роботи учнів. Завдання вчителя: визначте і запишіть характерні ознаки перебування нашого краю під владою Польщі та Австро-Угорщини наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. (учні складають таблицю).

Домашнім завданням було підготувати повідомлення про замок у Колиндянах.

Отже, проаналізувавши досвід вчителів-практиків, ми дійшли висновку, що під час вивчення теми «Наш край у кінці XVIII – у першій половині XIX ст.» у 9 класі, основна увага приділяється характеристикам особливостей адміністративно - територіального, економічного та культурного розвитку рідного краю. Організація навчальної діяльності учнів передбачає використання самостійної роботи учнів з документами, фактичним матеріалом; випереджального завдання; постановку проблемних завдань учителем. Використання проблемно-пошукових методів передбачає залучення учнів до висловлювання власних думок, суджень, вражень і ставлень стосовно тієї чи іншої проблеми.

3.2 Методика використання краєзнавчого матеріалу у курсі історії України на прикладі вивчення теми «Наш край в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.»

Опрацювавши теоретичний матеріал вчених, методистів щодо методики використання краєзнавчого матеріалу в курсі історії України, розглянувши приклади уроків вчителів-практиків з теми: «Наш край в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.», ми пропонуємо в якості впровадження історичної пам'яті про козацьке минуле використовувати краєзнавчий матеріал у формі випереджального завдання.

Розділ III. Повсякденне життя та культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Урок № 12. *Наш край в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.*

Мета уроку: *навчальна:* ознайомлення з історією рідного краю у XVIII-XIXст., показавши її в контексті долі українських земель в складі Російської імперії;

розвивальна: формування вміння та навички здобувати історичні знання з джерел художньої та наукової літератури; ціннісного ставлення до рідної держави, патріотичного почуття, національної свідомості.

виховна: виховувати любов до історії рідного краю, патріотизм, людяність, гідність.

Тип уроку: комбінований

Загальнодидактичні методи: пояснювально-ілюстративний, описовий.

Навчальні технології: технологія формування критичного мислення, особистісно-орієнтованого навчання.

Обладнання:

- Історія України. Всесвітня історія 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, 2022. Затверджено та надано гриф

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698).

- Підручник: Гісем О.В. Історія України: підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків, 2022. 288 с.
- краєзнавчий матеріал: електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.museum.dp.ua/hall04.html>
- <https://adm.dp.gov.ua/pro-oblast/dnipropetrovshina/istorichna-dovidka>
- <http://ukrskr.com.ua/dnipro/dnipropetrovska-oblast-v-drugiy-polovini-xviii-ta-na-pochatku-xix-stolittya>

Коментарі до етапів уроку:

Етап заняття	Діяльність вчителя	Передбачена діяльність учнів
V. Вивчення нового матеріалу	<p>Перед уроком учні мали випереджальне завдання згідно з планом уроку і представляють знайдений і проаналізований матеріал.</p> <p>I. Козацька культура нашого краю</p> <p>1. Історія заснування церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Шестірна Дніпропетровської області</p> <p>2. Відбудова зруйнованої церкви в середині XIX ст.</p> <p>II. Історія козацького села Шестірни</p> <p>1. Чому населення Шестірни було переведено на положення військових поселенців?</p> <p>2. Дослідження надписів на козацьких хрестах козацького кладовища с. Шестірни.</p> <p>III. Заснування Нової Підпільненської Січі</p>	<p>Учні виступають з вивченим матеріалом, сприймають нову тему уроку з повідомлень учителя й однокласників, працюють з картою, роблять висновки, дають відповіді на питання учителя</p>

	<ol style="list-style-type: none"> 1. Причини утворення Нової Підпільненської Січі. 2. Особливості ведення військової справи на Січі. 3. Економічне й господарське життя. 4. Причини руйнування Нової Підпільненської Січі. 	
<p>VI. Систематизація й узагальнення нових знань і вмінь.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Скласти хронологічну таблицю етапів заснування і розвитку Нової Підпільненської Січі 2. Наведіть факти збереження історичної козацької пам'яті в нашому регіоні 3. Проаналізувати вклад видатних осіб краю в збереження історичної козацької пам'яті. 	<p>Учні осмислюють новий матеріал, складають хронологічну таблицю, роблять висновки Учні відповідають на питання вчителя.</p>
<p>VII. Підбиття підсумків уроку. Перевірка очікуваних результатів.</p>	<p>Складання порівняльної таблиці «Козацька минувшина нашого краю XVIII-XIX ст.» (за поданим зразком у підручнику, с. 79), розпочати складання.</p> <p>Визначення кращих дослідників уроку. Виставлення оцінок учням.</p> <p>Підсумовуюче слово вчителя.</p> <p>Кожна людина повинна знати свій рід, своє коріння, витоки національної культури. Надзвичайно важливими для народів є їх історична пам'ять, духовний зв'язок поколінь.</p> <p>Історія – це буття людства, і починається воно з малого.</p>	<p>Учні письмово складають порівняльну таблицю, доходять висновку Учні усвідомлюють оцінки, що отримали на уроці</p>

	<p>Для кожного з нас найдорожчим є близьке і рідне. І кожен з нас, не помічаючи того сам, творить історію. Учитель коментує й виставляє оцінки учням</p>	
<p>VIII. Інструктаж щодо виконання домашнього завдання.</p>	<p>1. початковий рівень: Повторити матеріал підручника параграф 3-4. 2. середній рівень: виконати практичну роботу на с. 79 підручника. 3. високий рівень: Скласти творчий проєкт на тему «Дмитро Яворницький – збирач козацької старовини»</p>	<p>Учні сприймають виконання домашнього завдання</p>

Отже, ми можемо запропонувати деякі методичні рекомендації для використання краєзнавчого матеріалу у курсі історії України на прикладі вивчення теми «Наш край в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.».

1. Надавати учням випереджальне завдання, що дасть змогу розвивати їх проблемно-пошукові здібності.
2. В організації навчальної діяльності учнів використовувати самостійну роботу учнів з фактичним матеріалом, що покращуватиме їх аналітичні здібності.
3. Постановка проблемних завдань учителем. Використання проблемно-пошукових методів передбачає залучення учнів до висловлювання власних думок, суджень стосовно тієї чи іншої проблеми.
4. Письмову роботу учнів з фактичним матеріалом проводити у формі таблиці, що розвиватиме їх уміння узагальнювати і систематизувати матеріал.

Висновки до розділу 3

Аналізуючи уроки вчителів з теми «Наш край у кінці XVIII – у першій половині XIX ст.» можна зробити висновок, що основна увага в навчанні зосереджена на характеристиках адміністративно-територіального, економічного та культурного розвитку рідного краю в зазначений період. Вчителі активно використовують різноманітні методи навчання, зокрема роботу з картою, дослідницькі роботи, та проблемно-пошукові завдання, що сприяють розвитку критичного мислення у учнів і поглибленому засвоєнню матеріалу. Уроки дозволяють учням не тільки вивчати історію рідного краю, а й порівнювати різні історичні події, розвивати вміння аналізувати та робити висновки. Таким чином, використання інтерактивних методів та проблемного підходу забезпечує активну участь учнів у процесі навчання, сприяючи глибокому розумінню історії свого краю та розвитку історичних компетентностей.

Методика використання краєзнавчого матеріалу в курсі історії України на прикладі вивчення теми «Наш край в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.» є важливим інструментом для поглибленого розуміння історії рідного краю та формування у учнів патріотичних почуттів і національної свідомості. Завдяки використанню випереджальних завдань, самостійній роботі з історичними джерелами та впровадженню проблемно-пошукових методів, учні розвивають критичне мислення, аналітичні здібності та навички узагальнення матеріалу. Краєзнавчий матеріал дозволяє створити зв'язок між минулим і сучасністю, сприяючи збереженню історичної пам'яті про козацьке минуле та важливі етапи розвитку українських земель в складі Російської імперії.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження та аналізу існуючих наукових джерел можна зробити кілька важливих висновків.

Вивчення історичної пам'яті є ключовим аспектом у формуванні національної ідентичності та розвитку громадянської свідомості. Історична пам'ять сприймається як колективне надбання, яке необхідно зберігати через культурні та освітні інститути, такі як музеї, бібліотеки, а також шкільні програми. Однак цей процес стикається з численними труднощами, зокрема політичним впливом, глобалізацією та історичними особливостями різних регіонів України. Тому для подолання цих викликів надзвичайно важливим є об'єктивний підхід до вивчення історії та ефективне використання історичної пам'яті для подолання минулих травм і збереження національної самобутності.

Джерельна база з історії українського козацтва включає документи, літописи, мемуари та археологічні знахідки, що дозволяють реконструювати ключові етапи розвитку козацького руху та його культурну спадщину. Комбіноване використання цих джерел разом з методологічними підходами, такими як системний, структурно-функціональний та історико-системний аналіз, дозволяє глибоко й всебічно досліджувати формування історичної пам'яті про козацьке минуле. Принципи історизму, об'єктивності та соціального підходу забезпечують точне та неупереджене висвітлення цього явища.

Особлива увага в дослідженні приділяється впливу історичної пам'яті на консолідацію української нації та розвиток національної ідентичності. Відродження національної пам'яті, яке розпочалося в 1990-х роках, супроводжувалося відкиданням радянських впливів, але цей процес ще не завершений. Відсутність чіткої державної історичної політики ускладнює формування єдиної національної пам'яті. Дослідження територій сучасної Дніпропетровщини, зокрема селища Шестірня, показує важливість культурних і

архітектурних пам'яток, а також козацьких цвинтарів, кам'яних надгробків та підземних ходів, що підкреслюють значущість козацької культури для регіону. Релігійна спадщина, зокрема церква Різдва Пресвятої Богородиці, також стала важливою частиною місцевої історії та пам'яті. Крім того, вивчення Підпільненської Січі, козацьких поселень і їх архітектури дає уявлення про роль воєнно-політичних умов у розвитку козаччини.

Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії дозволяє розвивати критичне мислення учнів, їх аналітичні здібності та навички узагальнення матеріалу. Рекомендації щодо організації навчального процесу включають застосування випереджальних завдань, самостійну роботу з історичними джерелами та використання проблемно-пошукових методів. Вчителі активно використовують різноманітні методи навчання, включаючи роботу з картою та дослідницькі завдання, що дозволяє учням не лише вивчати історію рідного краю, а й аналізувати важливі історичні події та процеси. Такий підхід сприяє формуванню у школярів глибокого розуміння історії свого краю та розвитку патріотичних почуттів і національної свідомості.

Отже, використання краєзнавчого матеріалу в курсі історії України, зокрема при вивченні теми «Наш край у кінці XVIII – у першій половині XIX ст.», є важливим інструментом для поглибленого розуміння історії рідного краю. Це також сприяє розвитку історичних компетентностей учнів, формуванню аналітичних навичок, а також підтримці і збереженню культурної спадщини. Вивчення історії українських земель у складі Російської імперії має значення для розуміння етапів розвитку національної свідомості та культурної пам'яті. Таким чином, мета дослідження досягнута, а завдання кваліфікаційної роботи виконано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. Київ, 1999–2008. Т. 1–5.
2. Атлас. Історія України. 8 клас. Київ, 2022. 24 с.
3. Бай Л.А., Ганенко В. О. Широківщина – Кривий Ріг. Одеса, 1997. 96 с.
4. Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. Донецьк, 2005. 384 с.
5. В. Ликова В. Козацька доба в експонатах Катеринославського обласного музею ім. О. Поля. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90873/24-Lykova.pdf> (Дата звернення: 10.03.2024)
6. Власов В. С. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ, 2021. 256 с.
7. Галушак М. (Не)можливість подолати історичні стереотипи щодо націй. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/28/66418/> (Дата звернення: 18.04.2024)
8. Гісем О. В. Історія України: підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків, 2022. 288 с.
9. Двуреченська О. В. Місце історичної пам'яті у розвитку України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин. *Грані*. 2014. № 1. С. 59–63.
10. Денисенко Г. Г. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С. 187. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2016_21_17 (Дата звернення: 10.04.2024)
11. Денисюк В. І. Шкільна історична освіта в історичній пам'яті нації. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/2262> (Дата звернення: 18.04.2024)

12. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). Київ, 2010. 62 с.
13. Державний стандарт базової середньої освіти (2020). URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (Дата звернення: 18.04.2024)
14. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Історична довідка. URL: <https://adm.dp.gov.ua/pro-oblast/dnipropetrovshina/istorichna-dovidka> (Дата звернення: 11.10.2024)
15. Жуковський М. П. Культурна спадщина козацької доби села Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області. *Сіверщина в історії України*, випуск 10, 2017. С.72–81.
16. Жуковський М. П. Про літочислення сільських населених пунктів Дніпропетровської області, заснованих запорозьким. *Музей і майбутнє*. Дніпропетровськ, 1998. С. 80–84.
17. Задорожна Л. В. Інноваційні підходи до шкільного історичного краєзнавства. *Збірник наук. праць Харків. Нац. ун-ту ім. Г. Сковороди*. Серія «Історія та Географія». Харків, 2012. Вип.45. 125 с.
18. Закон України Про освіту (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380).
19. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII : станом на 18 берез. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 07.09.2024).
20. Зерній Ю. Взаємодія історичної пам'яті та національні ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59864/10Zerniy.pdf?sequence=1> (Дата звернення: 18.04.2024)
21. Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.кол.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ, 2002. 488 с.

22. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область в другій половині XVIII та на початку XIX століття. Т. 4. URL: <http://ukrskr.com.ua/dnipro/dnipropetrovska-oblast-v-drugiy-polovini-xviii-ta-na-pochatku-xix-stolittya> (Дата звернення: 10.04.2024)
23. Історія України. Всесвітня історія 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, 2022. Затверджено (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення: 10.10.2024)
24. Качараба С., Голубко В., Середяк А. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Ч. I. Львів, 2005. 130 с.
25. Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект. *Краєзнавство*. 2010. №1-2. С. 96–104.
26. Кобаль В. І. Методика розвитку пізнавальних інтересів учнів при вивченні історії України засобами краєзнавства: Монографія. Мукачєво, 2014 . 229 с.
27. Ковальова І. Ф. Ступінь використання археологічних джерел у дослідженнях з козацької проблематики. Репозитарій Дніпропетровського національного університету. URL: <https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/1122/Kovaleva.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Дата звернення: 10.03.2024)
28. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ, 2010. 256 с.
29. Конституція України від 28 черв. 1996 р. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція. Редакція від 01.01.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

(Дата звернення: 16.09.2024)

30. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа). Документ v_5-2290-01, поточна редакція. Прийняття від 22.11.2001
31. Куделко С. М. Історична пам'ять. Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів/ За ред. С. Посохова. Харків, 2004. С. 75-79.
32. Кузик Т. Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі (два документа із фондів ЦДІАК України). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 9.: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. Київ, 2002. С. 215–226.
33. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Авт. кол.: Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ, 2013. 600 с.
34. Ладиченко Т. В. Компетентнісний підхід до вивчення всесвітньої історії в НУШ. Шляхи реалізації концептуальних засад НУШ при вивченні історії у закладі загальної середньої освіти: Матеріали всеукр. науково-практ. конференції, Тернопіль, 2020. С.64–67.
35. Ленченко В. Остання козацька столиця на Дніпрі. *Пам'ятки України: історія і культура*: наук. часоп. 1989. № 2. С. 38–42
36. Любовець О. М. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 117–125.
37. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII; упоряд. Долгополий В.К.; вступ. ст. і комент. Швидько Г. К. Дніпропетровськ, 2000. 1082 с.
38. Музейний фонд України. Дніпровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Експозиція «Катеринославщина».

- 39.Музейний фонд України. Широківський народний історико-краєзнавчий музей. Експозиція.
- 40.Мисан В. Сучасне шкільне історичне краєзнавство: стан та перспективи розвитку. *Історія України*. 2008. №13. С. 1–7.
- 41.Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти / Авт. кол.: Бурлака О. В., Власова Н.С та ін..) Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 No 795)
- 42.Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті. *Україна модерна*. 2009. № 4. С.63 – 64. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/15/4_UM_15_PolitykaPamiati_Mink.pdf (Дата звернення: 12.09.2024)
- 43.Міфи та стереотипи в історії Польщі та України XIX–XX ст. / ред.: Анджей Чижевський, Рафал Стобецький, Томаш Тоборек, Леонід Зашкільняк, Варшава – Лодзь, 2012. 496 с.
- 44.Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, 2012. 328 с.
- 45.Однороженко О. «Звичайна схема» української історії. *Тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/zvyhajna-skhemu-ukrainskoi-istorii/> (Дата звернення: 10.09.2024)
- 46.Петровський А. Козацтво: міфи, стереотипи. Традиції та відновлення історії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових статей. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 321–329
- 47.Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналітична доповідь . За ред. В. Яблонського. Київ, 2019. 144 с.

48. Пометун О. І. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун та ін. Київ, 2017. 288 с.
49. Розробки уроків на тему «Наш край наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст.» у 9 класі. На урок. URL: <https://naurok.com.ua/biblioteka/istoriya-ukra-ni/klas-9> (Дата звернення: 10.09.2024)
50. Розробки уроків на тему «Наш край наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст.» у 9 класі. На урок. URL: <https://naurok.com.ua/biblioteka/istoriya-ukra-ni/klas-9> (Дата звернення: 10.09.2024)
51. Сапожников І.В. Козацькі кам'яні хрести Південного Побужжя. Невичерпні джерела пам'яті. У 2-х тт.: Т. 1. Намогильні хрести запорозьких козаків. Одеса, 1998. 196 с..
52. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. 678 с.
53. Стороженко О. П. Спомини про Микиту Леонтійовича Коржа. Київ-Дніпро, 1989. С. 203–263
54. Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н. Темірової. Вінниця, 2022. 159 с. URL: <https://portalcris.vdu.lt/server/api/core/bitstreams/56a38016-24c7-46b8-8742-08d2997095e3/content> (Дата звернення: 10.09.2024)
55. Універсально-енциклопедичний словник. URL: <https://558.slovaronline.com> (Дата звернення: 10.09.2024)
56. Філіпович М. Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 28. 2023. С.174 – 178 DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24>
57. Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті. *Полтичний менеджмент*. 2014. № 4. С.18 – 26

- 58.Шалашна Н., Проскунін В. Вплив специфіки регіонального варіанту історичної пам'яті на формування змісту краєзнавчої роботи в школі Гуманізація навчально-виховного процесу. 2019, №. 6 (98). URL: <http://gnvp.ddpu.edu.ua/article/view/197468> (Дата звернення: 15.09.2024)
- 59.Шимон Ю. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України. *Історія України*. 2011. №10. С. 9 –12.
60. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Т. 1. Київ, 1990. 592 с.